
ՀԵՐՈՂՈՏՈՄԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԻՆՆ ԳՐՔԻՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Ռ. Ա.

Հայաստանում ապրող ցեղերի և բուն հայ ժողովրդի հնագույն կենցաղին ու մշակույթին վերաբերող տվյալներով առավել քան հարուստ նյութեր է տրամադրում հունա-հռոմեական անտիկ մատենագրությունը:

Պատմագրությունը՝ որպես այդպիսին, ծնունդ է առել Հունաստանում՝ Ք.ա. VI-V դարերում: Հին Արևելքի քաղաքակրթությունները՝ եգիպտականը՝ բազմահարուստ գաղափարագիր դպրությամբ, սեպագրականը՝ իր շումերական, բաբելասուրական, խուրիական, ուրարտական, իտեթական ու հին պարսկական ճյուղավորումներով, մնացել են առանձին իրադարձությունների կամ միատարր երևույթների շարաններն արձանագրող մակարդակի վրա:

Հունական պատմագրության դերը հին Հայաստանի տնտեսամշակութային կյանքի և պատմության լուսաբանման գործում չափազանց մեծ է: Առավելապես կարևոր են Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի և Ստրաբոնի հաղորդումները, որոնք մոտիկից ծանոթ են եղել Հայաստանին:

Անտիկ հեղինակներից առաջինը, որ գրել է Հայաստանի և հայերի մասին, Հերոդոտոս Հալիկառնասեցին է: Թեպետ հելլեն պատմահոր հիմնական նպատակն է եղել գրել հույն-պարսկական պատերազմների պատմությունը, որոնց պարսկական բանակի կազմում մասնակցել են նաև հայերը, սակայն նրա «Պատմության» շարադրանքը ժամանակի համաշխարհային պատմության և մշակույթի յուրատեսակ ակնարկ է միայն:

Հերոդոտոսի «Պատմությունը» տեղեկություններ է պահպանել նաև հին Հայաստանի ու հայերի մասին. դրանք թեև մեծաքանակ չեն, բայց շատ կարևոր են: Արժեքավոր են հատկապես նրանով, որ հունական պատմագրության էջերից մեզ հասած հնագույն տեղեկություններն են մեր երկրի մասին և պահպանվել են ոչ թե մի այլ պատմիչի, այլ պատմահայր Հերոդոտոսի երկում¹:

Նա ծնվել է Փոքր Ասիայի հունական Հալիկառնաս քաղաքում Ք.ա. 484 թ., վախճանվել՝ Ք.ա. 430 և 425 թթ. միջակայքում: Պատմագրության հիմնադիր Հերոդոտոսի երկը բովանդակում է հին աշխարհի պատմությունը՝ մինչև Ք.ա. V դարը, ներառյալ

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Կրկյաշարյան Ս., Ե., 1986 (տե՛ս Սարգսյան Գ., Պատմահայր Հերոդոտոսը), էջ 553-578: Այսուհետև բնագրում կնշվեն՝ Հ, գիրքը և էջը:

հույն-պարսկական պատերազմների (500-447) մանրամասն նկարագրությունը: Պատմահայրը շատ է ճանապարհորդել. եղել է Փոքր Ասիայի պետություններում, Պարսկաստանում, Բաբելոնում, Պաղեստինում, Փյունիկիայում, Եգիպտոսում. Լիբիայում, Հունաստանում, Էգեյան ծովի կղզիներում, Միցիլիայում, Բոսֆորում և այլուր: Տեսածի և լսածի հիման վրա նա գրել է իր հռչակավոր «Պատմություն» աշխատությունը, որը հետագայում Ալեքսանդրիայի գիտնականները բաժանել են ինը գրքերի, որոնք վերնագրվել են ինը մուսաների անուններով: Հերոդոտոսի «Պատմությունը» պարունակում է հսկայական քանակությամբ պատմական, աշխարհագրական, ազգագրական նյութեր հին աշխարհի երկրների և նրանց հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների վերաբերյալ: Հերոդոտոսի «Պատմությունը» հայ ընթերցողին է ներկայանում Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ, ինչի ուսումնասիրման հիման վրա էլ Գ. Սարգսյանը Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի մասին տեղեկությունները բաժանում է երկու խմբի: Առաջին խումբը վերաբերում է Հայաստանի տարածքին, նրա սահմանների բնութագրմանը իսկ երկրորդը որոշ պատկերացում է տալիս երկրի բնակչության կյանքի մասին²:

Հերոդոտոսը համաշխարհային նշանակության այս երկը գրել է իր ճանապարհորդությունների ընթացքում հավաքած բազմաթիվ նյութերի հիման վրա: Ակադ. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Հերոդոտոսը ևս, Քսենոփոնի նման, անձամբ եղած պետք է լինի Հայաստանում և հայերի ու նրանց երկրի մասին գրել է գլխավորապես այն, ինչ ինքը տեսել է կամ տեղում լսել³: Մակայն նրա՝ Հայաստանում եղած լինելը վիճարկելի է: Այսպես, նկարագրելով եգիպտացիների կենցաղը, Հերոդոտոսը գրում է. «Նրանք միակ ժողովուրդն են, որոնք իրենց անասունների հետ ապրում են միևնույն հարկի տակ» [Հ, գ. II, էջ 102]: Եթե նա իրոք այցելած լիներ Հայաստան, ապա Քսենոփոնի նման ինքը ևս կտեսներ, որ հայկական գյուղերում նույնպես մարդիկ իրենց ընտանի կենդանիների հետ ապրում են նույն հարկի տակ:

Հայաստանի պատմական սահմանները՝ ըստ Հերոդոտոսի հավաստումների: Հայաստանի տարածքային հարցի վերաբերյալ դիտարկումներն ու ընդգծումները եղել ու պահպանվել են հազարամյակներ շարունակ: Այսօր առավել ևս առնչվում ենք մեր երկրի սահմանների և մեր ժողովրդի ծագմանը վերաբերող տարբեր վերլուծությունների՝ ամենաանհեթեթներից մինչև գիտականորեն հիմնավորվածները: Ավելին, Հայաստանի իրական տարածքների թեման այսօր միջազգային հանրության ուշադրության կենտրոնում է, քանի որ ուղղակիորեն կապված է տարածաշրջանում խա-

² Նույն տեղում, էջ 569:

³ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մ.թ.) (Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 353):

դադրության ու անվտանգության հաստատման հետ: Ահա թե ինչու Հայաստանի և հայերի մասին պատմական նյութերի ուսումնասիրությունն ու համարժեք հետևություններ անելը մեծ կարևորություն են ձեռք բերում: Ուստի կարևոր սկզբնաղբյուր են ավելի քան երկու հազարամյակ վաղեմություն ունեցող՝ հունահռոմեական պատմիչների հաղորդած տվյալներն ու դրանց մեկնությունները: Նրանցից շատերը անձամբ են եղել Հայաստանում, և նրանց հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատությունը բարձր է գնահատվում ժամանակակից հետազոտողի կողմից: Մեծ հետաքրքրություն հարուցող վկայություններ կան հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, տնտեսության ու հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների մասին: Դրանք թեև բազմաքանակ չեն, սակայն հույժ կարևոր են: Դրանցից ենք տեղեկանում, որ Ք.ա. V դարում Հայաստանը գտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի XIII և XVIII սատրապությունների մեջ:

Ենթադրվում է, որ Հայաստանի սահմանները Աքեմենյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում, մինչև Դարեհ Ա-ի բա-րեփոխումները համընկնում էին Ք.ա. VI դարի հայկական թագավորության սահմանների հետ:

Դարեհ Ա-ի օրոք Հայկական լեռնաշխարհը և հարևան շրջանները բաժանվեցին երկու՝ XIII և XVIII սատրապությունների միջև: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ XIII սատրապությունն ընդգրկում էր Պակտյուիկեն, արմեններին և նրանց հարևաններին՝ մինչև Եվքսինյան (Սև) ծովը (Չ. գ. III, էջ 197-198): Ս. Երեմյանը Պակտյուիկեի երկիրը նույնացնում է Կորդուքի հետ⁴, իսկ Չ. Մանանդյանը տեղադրում է Վանա լճի հարավում⁵: Արևելքից և հյուսիս-արևելքից այն կից էր XVIII սատրապությանը: Երկու սատրապությունների սահմանը դժվարությամբ է որոշվում: XIII սատրապության վարչական կենտրոնը եղել է, հավանաբար, Վանը: XVIII սատրապության վարչական կենտրոնը, հավանաբար, գտնվում էր Էրեբունիի միջնաբերդում⁶: Ուշագրավ է, որ Աքեմենյան թագավորներից մեզ հասած արձանագրություններում այդ սատրապությունները չեն հիշատակվում, Հայկական լեռնաշխարհը հանդես է գալիս միասնաբար՝ **Արմինա** անվանումով: Պարսկական տիրապետության օրոք Հայկական լեռնաշխարհի երկու վարչական միավորները ընկալվում էին որպես մի երկիր՝ **Հայաստան**⁷:

Նախ Ք.ա. V դ. առաջին կեսի դրությամբ, Հայաստանի տարածքային հարցին Հերոդոտոսն անդրադառնում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում Հալիս գետի հո-

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 450:

⁵ Տե՛ս Մանանդյան Չ., նշվ աշխ., էջ 52-53:

⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 452:

⁷ Տե՛ս Дьяконов И. М. История Мидии, М.-Л., 1956, с. 347-348.

սանքին հարող երկրների հետ կապված, նշում է, որ գետի ակունքը Հայկական լեռներն են. «...Մեդիական և Լյուդիական տերությունների սահմանը Հայրուս գետն էր, որը հոսում է Հայաստանի լեռներից Կիլիկիայի միջով» [Հ, գ. I, էջ 32]: Պատմագրի կողմից սահմանների ընդգծումը կատարվել է նշված գետի միջոցով: Հայիսի ակունքերի տեղանքը գտնվում է հետագայի Փոքր Հայքի տարածքում: Ի դեպ, Փոքր Հայքի անջատումն ու Մեծ և Փոքր Հայքերի առաջացումը, ըստ երևույթին, թվագրվում է Ք.ա. IV դ. առաջին կեսով: Հերոդոտոսի ժամանակ դրանք միավորված են եղել մեկ՝ Հայաստան (Արմենիա) երկրի մեջ, որի հյուսիսարևմտյան սահմաններն ընդգրկել են Հայիսի ակունքները:

Հերոդոտոսը տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հայաստանի հարավարևմտյան, հարավային ու հարավարևելյան սահմանների մասին: Դրանք (Հ, գ. V, էջ 305 և գ. V, էջ 307) գրեթե իրար կրկնում ու հաստատում են. «Փոյուզիացիներին հարևան են կապադովկիացիները, որոնց մենք անվանում ենք սյուրիացիներ, սրանց հարևան են կիլիկեցիները... կիլիկեցիներին սահմանակից են արմենները, և սրանք առատ են հոտերով, իսկ արմեններին հարևան են մատիենները» (Հ, գ. V, էջ 305): Հերոդոտոսը որպես Հայաստանի արևմտյան հարևան է հիշատակում Կիլիկիան: «Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը կազմում է նավարկելի մի գետ, որի անունն է Եփրատ» (Հ, գ. V, էջ 307):

Հայաստանի հարավային սահմանը պատմագիրը կապում է Տիգրիս գետի վերին հոսանքի հետ: Հստակ ասված է. «Տիգրիսը բխում է Արմենիայից»: Տիգրիսն այդ հատվածում հոսում է արևմուտքից արևելք (ն. տ): Պատմագիրը Հայաստանի հարավարևելյան հարևան համարում է մատիենների երկիրը, որը զբաղեցնում էր Ուրմիա լճի ավազանը (ն. տ):

Հերոդոտոսն այդ տեղերով անցնող «Թագավորական ճանապարհի» կապակցությամբ նշում է նաև Հայաստանի տարածքի ճշգրիտ երկարությունը՝ Եփրատի գետանցից մինչև մատիենների սահմանը՝ փարսախներով: Այդ տարածությունը հավասար է 310 կմ-ից փոքր-ինչ ավել (ըստ Հերոդոտոսի՝ 56,5 փարսախ. 1 փարսախը 5,5 կմ է):

Եթե Հերոդոտոսի հիշատակությունների հիման վրա բավականաչափ հստակ են գծագրվում Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները, ապա նույնը չի կարելի ասել արևելյան և հյուսիսային սահմանների մասին: Այս հարցի պարզաբանումը կարելի է գտնել Հերոդոտոսի՝ Աքեմենյան տերության XVIII սատրապությանը տված բնութագրման մեջ: Ըստ նրա՝ այդ սատրապության բնակիչներն էին մատիենները, սասպեյրները և ալարոդները (Հ, գ. III, էջ 94): Ակադ. Գ. Սարգսյանը, հիմնվելով Դարեհ Ա-ի հայտնի Բեհիսթունյան արձանագրության տվյալների վրա,

անում է ուշագրավ եզրակացություն՝ Հերոդոտոսի հիշատակած ալարոդները (նույն ուրարտացիները) հայ բնակչությունն են եղել⁸:

Այս ցեղերի ծագումը վերջնականապես պարզված չէ, բայց, ըստ երևույթին, ալարոդները ուրարտացիներն էին, մարդերը իրանական ծագում ունեին, մատի-ենները՝ խուրիական: Հիշատակված այս բոլոր ցեղերը և, առաջին հերթին, ալարոդները, ընդգրկվելով հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացի մեջ, հետագայում մեծ մասամբ ձուլվեցին հայերի հետ՝ հետքեր թողնելով լեզվի, մշակույթի, մարդաբանական տիպի, ինչպես նաև տեղանունների մեջ: Այսպես, օրինակ՝ ալարոդներից առաջացել է Արարատը, սասպեյրներից կամ հեսպերիտներից՝ Սպերը և այլն⁹:

Հայերի ծագման փոյուզիական վարկածը: Նախ՝ Հերոդոտոսը խոսում է փոյուզիացիների մասին, ներկայացնում նրանց սպառագինությունը, այնուհետև հաղորդում է, որ «Արմենները, լինելով փոյուզիացիների երկրում գաղութաբնակներ, զինված էին փոյուզիացիների նման: «Պատմության» VII գրքում նա գրում է. «Փոյուզիացիների սպառագինումը բավականին նման էր պափլագոնիականին (բնակվում էին Փոքր Ասիայի մերձսևծովյան ափերին), միայն մի փոքր տարբերությամբ: Փոյուզիացիները, ինչպես մակեդոնացիներն են ասում, երբ իրենց հարևանությամբ ապրում էին Եվրոպայում, անվանվում էին բրիգներ¹⁰: Իսկ Ասիա վերաբնակվելուց հետո նրանք երկրի հետ միասին փոխեցին իրենց անունը՝ կոչվելով փոյուզներ:

Արմենները, լինելով փոյուզիական գաղութաբնակներ, զինված էին փոյուզիացիների նման: Այս երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը¹¹, որն ամուսնացած էր Դարեհի (խոսքը Աքեմենյան տերության թագավոր Դարեհ Ա Վշտասայանի (522-486) մասին է) դստեր հետ» (Հ, գ. VII, էջ 409): Նրանք ունեցել են իբրև զենք ու հանդերձանք՝ հյուսված սաղավարտներ, փոքր վահաններ, կարճ նիզակներ, տեգեր, սրեր և բարձր ճտքավոր կոշիկներ:

⁸ Հերոդոտոս, էջ 553-579:

⁹ Տիրացյան Գ., Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 455):

¹⁰ Հնդեվրոպական ժողովուրդ, որ Փոքր Ասիա էր անցել Թրակիայից Ք. ա. XIII-XII դարերում, բնակվում էր Փոքր Ասիայում՝ Լիդիայի և Կապադովկիայի միջև: Փոքր Ասիա տեղափոխված Թրակափոյուզիական ցեղերի մեջ հիշատակված են արիմները, որոնք համարվել են նախահայերենի կրողները: Ըստ Բլիականի՝ նրանք ապրել են Արգեյոս լեռան և Մաժաք (Կեսարիա) քաղաքի շրջակայքում (Հովհաննիսյան, Բլիական, հ. II, հին հունարեն բնագրից թարգմ. Համագասպ Համբարձումյան, Ե., 1955, էջ 783):

¹¹ Արտոքմես անունը, Ս. Կրկյաշարյանի կարծիքով, պետք է կարդալ Արտաշես [տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Երվանդունիների արքայատոհմը Հայաստանում (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, - 4, էջ 185)]:

Հերոդոտոսին հետևում է Ք.ա. IV դարի հույն աշխարհագիր Եվդոքսոսը, ըստ որի՝ «Իսկ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են, և նրանց լեզվում շատ բան փոյուզերենից է»¹²: Ք.ա. I դ. հեղինակ Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին արմեններին և փոյուզիացիներին համարում է համալեզու¹³: Այստեղից էլ հայագիտության մեջ առաջացել է հայերի ծագման փոյուզիական վարկածը:

Հետազոտողներն ամենից ավելի ուշադրություն են նվիրել հայերի մասին Հերոդոտոսի այն հաղորդմանը, ըստ որի, նրանք «փոյուզիական վերաբնակիչներ» են, որից ենթադրվում է, թե իբր հայերը ծագում են փոյուզիացիներից, թեև հայոց լեզվի և փոյուզերենից պահպանված տարրերի համադրությամբ կարծիք է ձևավորվել, որ դրանք ազգակից լեզուներ են և թրակերենի հետ կազմել են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ճյուղերից մեկը՝ թրակափոյուզահայկական ճյուղը¹⁴: Իրավացի են այն գիտնականները, որոնք գտնում են, որ փոյուզերենից մնացած սակավաթիվ բառերը չեն կարող հիմք ծառայել նման ենթադրության: Փոյուզերենի և արմեներենի մերձավոր ազգակցության մասին հույն մատենագիրների այս տեղեկությունները, ինչպես կարծում է Հ. Մանանդյանը, դժվար է ստուգել, որովհետև փոյուզերենի առանձնահատկությունները մանրամասն մեզ հայտնի չեն, և նրա բառամթերքից շատ քիչ բան է պահպանվել¹⁵:

1980-ական թթ. հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղի հարցը որոշակիացավ: Այն Ք.ա. V-IV հազարամյակներում գտնվել է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում, Հյուսիսային Միջագետքում և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում: Հերքվեց հայերի եկվորության հարցը: Հայ ժողովուրդը կազմավորվել է իր պատմական հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում¹⁶:

Տնտեսական կյանքի և նյութական մշակույթի բնութագրությունը՝ ըստ Հերոդոտոսի: Անտիկ Հայաստանի տնտեսական կյանքում երկրագործությունն առանց-

¹² Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 19:

¹³ Նույն տեղում: Հերոդոտոսի ռուսերեն թարգմանության ծանոթագրության մեջ Ֆ. Միշչենկոն փոյուզիացիների առթիվ գրում է. «Փոքրասիական թերակղզում փոյուզիացիների բնակավայրերի խոր հնությունը, ինչպես նաև նրանց ազգակցությունը, մի կողմից, արմենների և մյուս կողմից՝ հելլենների հետ, ամեն կասկածից վեր է (տե՛ս Геродот. История в девяти книгах, перевод с греческого Мищенко Ф. Г., т. II, М., 1888, с. 607):

¹⁴ Տե՛ս Հերոդոտոս, էջ 569:

¹⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս Գամքրելիձե Թ., Իվանով Բ. Индоевропейский язык и индо-европейцы, т. II, Тбилиси, 1984; Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Ե., 2006; Петросян А. Этногенез (Армяне. Серия "Народы и культуры", М., 2012, с. 42-49 և այլն):

քային նշանակություն է ունեցել, հատկապես գինեգործությունը, քանի որ բարձրորակ գինու տեսականին միջազգային շուկայում կայուն պահանջարկ ուներ: Այս տեսակետից անչափ ուշագրավ է Հայաստանից առաքվող փյունիկյան գինու առևտրի կապակցությամբ Հերոդոտոսի հիշատակությունը: Նա գրում է, որ Հայաստանից Եփրատ գետով փյունիկյան գինի էին տանում Բաբելոն վաճառքի: Ըստ հետազոտությունների, «փյունիկյան» գինին աչքի էր ընկնում առանձնահատուկ բուրավետությամբ, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն պատրաստվել է «մուսկատ» տեսակի խաղողից, քանի որ վերջինս ամենից բուրավետն է, նրա տեսակները մշակվել են խաղողագործության համար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ ունեցող Հայաստանում: «Մուսկատ» գինիներ, հավանաբար, Հայկական լեռնաշխարհում արտադրվել են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում¹⁷:

Հերոդոտոսի ամենաձավալուն հաղորդումը Հայաստանի մասին վերաբերում է հենց բաբելոնցի առևտրականների ճանապարհորդություններին մեր երկրում (Հ, գ. I, էջ 79-80), որի միջոցով էլ տեղեկանում ենք մեր հայրենիքի՝ որպես «փյունիկյան» գինու արտադրության հայրենիքի, հայկական գինու գնման և վաճառքի, գյուղատնտեսության, առևտրական, արտաքին կապերի ու ապրանքային տնտեսության մակարդակի մասին: Պատմագիրն այդ տեղեկությունը որակում է որպես Բաբելոնում իր լսածներից ամենա-զարմանալին. «Նավերը, որոնցով (ասորեստանցիները) նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշվեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռիներ, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կաշվե ծածկով, նավի հատակի նման: Նրանք ոչ նավի հետնամասն են լայնացնում, ոչ էլ նրա առաջամասը նեղացնում, այլ տալիս են դրան վահանի նման կլոր ձև: Ամբողջ նավը լցնում են ծղոտով, բեռնում այն և թողնում հոսանքն ի վար: Նրանք Հայաստանից մեծ մասամբ փոխադրում են գինի՝ կարմիր կարասներով: Նավերը վարում են երկու լայնաբերան թիակներով կանգնած երկու մարդ. նրանցից մեկը թիակը քաշում է դեպի իրեն, մյուսը՝ հրում իրենից: Այդ նավերը պատրաստվում են և շատ խոշոր, և առավել փոքր: Դրանցից ամենախոշորները կշռում էին հինգ հազար տաղանդ տարողություն (բաբելոնական տաղանդը հավասար է 30,3 կգ - Ն. Ռ.), այսինքն՝ 151,5 տոննա: Յուրաքանչյուր նավի մեջ լինում էր մեկ կենդանի գրաստ, իսկ խոշորների մեջ՝ մի քանիսը: Նավերով Բաբելոն հասնելուց և բերը վաճառելուց հետո նրանք վաճառքի են հանում նաև նա-

¹⁷Տե՛ս Փալանջյան Ռ., Գինեգործությունը և տեխնիկական բույսերի վերամշակումը Հին Հայաստանում (մ.թ.ա. VI - մ.թ. IV դարեր), պ.գ.թ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 2015, էջ 7: Հմմտ. Арутюнян А. Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении, Е., 2005.

վի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշիները բարձում են գրաստների վրա և վերադառնում արմենների մոտ, քանզի գետն ի վեր ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագության պատճառով: Այդ է պատճառը, որ նրանք նավերը պատրաստում էին ոչ թե փայտից, այլ կաշվից: Երբ նրանք, գրաստները քշելով, ետ են դառնում արմենների մոտ, նույն ձևով պատրաստում են ուրիշ նավեր» (Հ, գ. I, էջ 79-80):

Գետով նավարկելու փաստը վկայում է երթևեկության բնագավառում համապատասխան գիտելիքներ ունենալու մասին: Ընդ որում, երթևեկությունը կատարվել է ոչ միայն գետի հոսանքով, այլև ցամաքով, ավանակների քարավաններով: Հերոդոտոսի հաղորդումից երևում է, որ այս երթևեկությունը Բաբելոնի և Հայաստանի միջև կրել է շարունակական բնույթ:

Հերոդոտոսը որպես առևտրի հիմնական առարկա է հիշատակում գինին, սակայն վաճառքի են հանվել նաև նավի կմախքն ու ամբողջ ծղոտը: Արտահանման ծավալների մասին էլ կարելի է դատել այն պատմական իրողությունից, որ ընդհանրապես Բաբելոնում և Եգիպտոսում Ք.ա. չորրորդ հազարամյակում եղած գինեգործությունը Հայկական բարձրավանդակի հետ ունեցած առևտրի արդյունք է, քանի որ նշված երկրներում խաղողի որթատունկերը ընդածին մշակաբույսեր չեն¹⁸:

Այն, որ, իրոք, Հայաստանը եղել է գինու արտադրության հայրենիքներից մեկը, այդ մասին խոսվում է նաև Հերոդոտոսից կես դար անց Հայաստանով ճանապարհորդած Քսենոփոնի «Անաբասիսում», որտեղ ընդգծվում է հայկական գինիների մի քանի տեսակների գոյությունը և բարձր որակը:

Հերոդոտոսը եղել է Բաբելոնում, նրա պատմածը կասկածի ենթակա չէ: Այս հաղորդումից կարելի է պնդել, որ Բաբելոնի և Հայաստանի միջև կանոնավոր առևտրական երթևեկություն է եղել: Պատմագիրը հիշատակում է միայն բաբելոնցի առևտրականներին, բայց դրանով ամենևին չի բացառվում հայ առևտրականների կողմից այդ (նաև ցամաքային) ուղիներն օգտագործելու հանգամանքը: Նավերի կառուցման համար կիրառվող նյութը (և՛ ուռենու ճյուղերը, և՛ մորթիները, և՛ հարդը), ինչպես նաև ավանակները ամբողջությամբ հայթայթվել են Հայաստանում: Փաստորեն, նավերի կաշեպատ լինելը խոսում է Հայաստանում կաշեգործության զարգացածության մասին: Հերոդոտոսը հայերին հիշատակում է որպես «անասուններով հարուստ ժողովրդի»: Դա հաստատվում է նաև Հերոդոտոսին հաջորդած Քսենոփոնի և Ստրաբոնի և նրանցից շատ առաջ՝ ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների՝ Հայաստանում ձիաբուծության և տեղական ձիերի բարձր համարման, ավանակաբուծության մասին վկայություններով: Ինչ վերաբերում է բաբելոնցի առևտ-

¹⁸Տե՛ս Մամուլեան Թ., Հայոց ծագումը. հին ու նոր աղբյուրների և տեսությունների ակնարկ, Ե., 2000, էջ 2:

րականների օգտագործած մորթուն, ապա Հերոդոտոսը «Պատմության» V գրքում ուղղակի ասում է. «Արմենները առատ հոտեր ունեն» (Հ, գ. V, էջ 305): Գինեգործության հետ միասին Հայաստանն ուներ նաև տնտեսության զարգացած այլ ճյուղեր: Գյուղատնտեսության և կենդանիների բուծման մասին վկայություններն այստեղ հայտնվում են Միջագետքի հնագույն հայտնի բնակատեղիների ժամանակներից շատ չանցած: Հայերը տիրել են արոտավայրերով հարուստ տարածքների: Բնչ մնում է հայ-արմենների անասնապահական հմտություններին, ինչպես Դարեհ Ա-ի նախորդների ժամանակ, 519 թվականից հետո ևս, հայերը Պարսկաստանին տալիս էին հետևակ ու ձիավոր զորք¹⁹: Անտարակույս, Հայաստանից պետք է արտահանվեին նաև ձի և այլ տեսակի անասուններ:

Հերոդոտոսի՝ զինու մասին նշած հաղորդման հիման վրա Գ. Մարգսյանը, արդարացիորեն կատարում է հետևյալ հարցադրումը. եթե Հայաստանից Բաբելոն գինի էր արտահանվում, ապա ի՞նչ ապրանքներ էին ներմուծվում Բաբելոնից Հայաստան: Չէ՞ որ առևտրականները չէին կարող դատարկաձեռն երթնել: Բաբելոնն, իհարկե, շատ ապրանքներ էր արտադրում՝ արմավ, ձեթ հացահատիկ, գործվածքեղեն: Սրանց մասին Հերոդոտոսը լռում է: Այս հարցում համաձայնվելով պատմաբանի ենթադրությանը՝ նշենք, որ, հավանաբար, կաշվեղենից բացի, գրաստները բեռնված են եղել նաև այլ ապրանքներով: Նշանավոր գիտնականը կարծում է, որ «փյունիկյան» սափորների մասին հիշատակելիս պատմագիրը, հավանաբար, նկատի է ունեցել «փյունիկյան» ձև ունեցող անոթները կամ կարմիր սափորները, որոնք արտադրվում էին Հայաստանում: Այլապես գրաստների ծանրաբեռնումը կավանդե՞րն էր արդարացի²⁰:

Գագիկ Մարգսյանի կարծիքով, մորթիներից բացի, ավանակների քարավանները պետք է որ Բաբելոնում բեռնվեին հետդարձի համար պիտանի նաև այլ ապրանքներով, ամենայն հավանականությամբ՝ արծաթով, հաշվի առնելով գրաստների՝ մորթիներով ծանրաբեռնված լինելը:

Մի կարևոր հանգամանք ևս, որ Հայաստանի միջով իրոք անցել են առևտրական բանուկ ճանապարհներ, վերստին հաստատում է Հերոդոտոսը՝ Փոքր Ասիայից Պարսկաստան տանող հռչակավոր «Թագավորական ճանապարհը» նկարագրելիս: Այդ ճանապարհն ունեցել է վարչական, ռազմական ու առևտրական կարևոր նշանակություն: Այն հիմնականում սալահատակ էր, դրա երկայնքով ձգվում էին օթնանկայանները՝ կառուցված ճանապարհորդների հանգստյան և ճանապարհի անվտանգության համար: Այդ ճանապարհի մի խոշոր՝ 310 կմ (ըստ Հերոդոտոսի՝ 56,5 փար-

¹⁹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 62:

²⁰ Տե՛ս Հերոդոտոս, էջ 569-570:

սախ) հատվածը, որի վրա կառուցված էին 15 օթևան-կայան, անցնում էր Հայաստանի տարածքով: Այն ձգվում էր արևմուտքից արևելք՝ Հայաստանի հարավային գոտում՝ Եփրատի արևմտյան կեոմանի գետանցից սկսած, շարունակվելով Տիգրիսի վերին հոսանքի երկայնությամբ: Ճանապարհի ուղղությունը, Հ. Մանանդյանի ենթադրությամբ, եղել է Մալաթիայից՝ Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Ամիդ-Դիարբեքիր և այստեղից՝ այժմյան Ճեզիրե: Արքայական ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ, մոտավորապես յուրաքանչյուր 25 կմ-ի վրա տեղավորված էին սպասարկման շենքերով և անձնակազմով կայաններ: Հերոդոտոսի վկայությամբ, Հայաստանի միջով անցնող հատվածն իր բարեկարգության ու անվտանգության պատճառով նշանակություն ուներ ոչ միայն փոստային և վարչական կապերի, այլև նախ և առաջ ապրանքափոխանակության ու առևտրի զարգացման համար: Այս տեսակետից Արքայական ճանապարհի ազդեցությունը Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանների՝ Ծոփք և Ադանիք նահանգների տնտեսական զարգացման վրա զգալի է եղել: Բնականաբար, այն մեծ դեր է խաղացել Հայաստանի տնտեսական կյանքում²¹:

Երրորդ գրքում Հերոդոտոսը հաղորդում է պարսկական տերության 20 սատրապություններից արքային արծաթի տաղանդներով տրվող հարկի քանակի մասին: Նա գրում է. «Պակտյուիկեից (ուսումնասիրողները նույնացնում են Կորդուքի հետ), արմեններից և հարևաններից մինչև Եվբսինյանը ստացվում էր 400 տաղանդ (մոտ 12 տոննա արծաթ). սա 13-րդ նահանգն էր» (Հ, գ. III, էջ 197): Տարեկան շուրջ 12 տոննա արծաթը հսկայական գումար էր, նույնիսկ եթե հաշվի առնենք, որ ծանրությունն ընկնում էր ոչ միայն հայերի, այլև հարևան որոշ երկրների վրա, որովհետև սրանց մեջ թվով, տարածքով և կարողությամբ գերակշռում էին հայերը: Պետք է հաշվի առնել, որ հայերի մի այլ՝ արևելյան հատվածը, երկու ուրիշ ժողովուրդների հետ կազմելով տերության XVIII սատրապությունը, արքային վճարում էր նա 200 տաղանդ (6 տոննա արծաթ): Դրա համար պետք է առկա լինեին միջոցներ, որոնց աղբյուրներից մեկն էլ, ըստ Գ. Սարգսյանի, Բաբելոնի հետ Հայաստանի միջազգային առևտուրն էր²²:

Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի մասին տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանը ներկայանում է որպես հարուստ, զարգացած գյուղատնտեսություն, առևտրական արտաքին կապեր ու ապրանքային տնտեսության որոշակի մակարդակ ունեցող երկիր: Նրա գրքում հակիրճ ակնարկ կա նաև հայերին վերագրվող հագուստի, զինվածության մասին, ինչպես՝ «արմենները լինելով փոյուզիացիների

²¹Տե՛ս **Манандян Я. А.** О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. - XV в. н. э.), Е., 1954, с. 16-18.

²²Հերոդոտոս, էջ 571:

գաղութաբնակներ, զինված էին նրանց նման», իսկ «փոյուզիացիներն ունեին պափլազոնականին շատ նման հանդերձանք, քիչ տարբեր դրանից: ... Արմենները ևս, լինելով փոյուզիական վերաբնակիչներ, զինված էին փոյուզների նման»: Հերոդոտոսը նկարագրում է պափլազոնացիների հանդերձանքը. «Պափլազոնացիներն արշավում էին գլուխներին հյուսկեն սաղավարտ դրած, փոքր վահաններով և ոչ մեծ նիզակներով, ինչպես նաև տեգերով ու դաշույններով: Ոտներին նրանք հագած էին տեղական կոշիկներ, որոնք հասնում էին մինչև սրունքի կեսը» (Հ, գ. VII, էջ 409):

Հերոդոտոսը մեկ այլ առիթով էլ գրում է. «Կովկասում բնակվում են բազմաթիվ և բազմապիսի ազգեր, որոնց մեծ մասը ապրում է վայրի (անտառների - Ն. Ռ.) պտուղներով: Պատում են, որ այստեղ կան այնպիսի ծառեր, որոնց տերևները մանրացնելով, խառնում են ջրին և դրանով իրենց զգեստների վրա նկարներ գծում: Այդ նկարները չեն լվացվում, այլ մաշվում են բրդե գործվածքի հետ, ասես դրանք սկզբից ևեթ գործված լինեին միասին» (Հ, գ. I, էջ 83): Փաստորեն, ըստ հույն հեղինակի, այստեղ մի շարք ներկատու բույսերով ներկում են բրդեր և դրանցով պատրաստում նկարագարդ գործվածքներ, որոնք ոչ ջրից և ոչ ժամանակից չեն կորցնում իրենց պայծառ գույնը: Ուարտում դեռ Ք.ա. 714 թ. կատարած արշավանքի ժամանակ Ասորեստանի Սարգոն II արքան հափշտակում է 130 գույնզգույն կերպասներ, զգեստներ, վուշե շապիկներ և հատկապես հարյուր հազար երկու հարյուր քսանիհինգ ոչխար²³:

Հերոդոտոսը որոշ ակնարկներ ունի նաև ժողովրդական բժշկության վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ Արաքս գետում աճում էր Արաքսա անունով մի բույս, որ օժտված էր զարմանալի հատկություններով. երբ աղջիկներն այն գտնում էին, դա նրանց մոտ արյունահոսություն էր առաջացնում, իսկ բույսը խամրում էր: Հերոդոտոսի վկայությամբ, Արաքսի ափերին աճում էին այնպիսի ծառեր, որոնց պտուղներն ունեին թմրանյութի հատկություն. տեղացիներն իրենց խնջույքների ժամանակ այդ պտուղները նետում էին կրակը, սպա սրանց բուրմունքը շնչելով՝ հարբում էին ինչպես գինուց ու սկսում էին պարել և երգել²⁴:

Հին Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ հույն պատմահայր Հերոդոտոսի տեղեկությունները անգնահատելի են հայոց պատմության անտիկ դարաշրջանի պատմաքաղաքական, վարչական և հատկապես տնտեսամշակութային կյանքի լուսաբանման համար, քանզի դրանք եզակի են ու արժանահավատ:

²³Տե՛ս Դյալկոնով Ի. Մ. *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* (*Вестник древней истории*, 1951, - 2, с. 287, 292, 296, 318): Տե՛ս նաև **Ղափանցյան Գր.**, *Ուրարտուի պատմությունը*, Ե., 1940, էջ 206-207:

²⁴Այս մասին տե՛ս **Վարդանյան Ս.**, *Հայաստանի բժշկության պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*, Ե., 2000, էջ 31:

**"ИСТОРИЯ В ДЕВЯТИ КНИГАХ" ГЕРОДОТА КАК ПЕРВОИСТОЧНИК АРМЯНСКОЙ
ЭТНОГРАФИИ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ****ՆԱՍԵՏՅԱՆ Ր. Ա.**

Резюме

Сведения греческого историка Геродота об Армении и армянах являют собой исключительную ценность. Они касаются границ Исторической Армении и ее административно-территориального деления, налогов, которые платила Армения персидской казне, генезиса армянского народа, этнического состава Армении, культурных и территориальных связей Армении с соседними народами. Особую значимость имеют данные, относящиеся к культурно-экономической жизни Армении. Геродот представляет Армению как страну с развитым сельским хозяйством, внешнеторговыми связями, определенным уровнем торговой экономики. Историк сообщает также данные об экспорте вина из Армении через р. Евфрат.

**"HISTORY IN NINE BOOKS" BY HERODOTUS AS THE SOURCE OF ARMENIAN
ETHNOGRAPHY OF ANTIQUITY****R. NAHAPETYAN**

Abstract

The information by Greek historian Herodotus about Armenia and Armenians is of an exceptional value. It relates to the borders of the historic Armenia and its administrative-territorial division, taxes paid by Armenia to Persian treasury, the genesis of the Armenian people, the ethnic composition of Armenia, cultural and territorial relations of Armenia with neighboring peoples. The data related to the cultural and economic life of Armenia is of particular significance. Herodotus presents Armenia as a country with developed agriculture, foreign trade relations and a certain level of trade economy. The historian also provides with data on the export of wine from Armenia through the Euphrates.